

راهکارهای تقویت اخلاق در روابط زوجین بر مبنای آموزه‌های اسلامی

فائزه بشیری*

اعظم حسینی**

چکیده

خانواده، نهادی اجتماعی و عهده‌دار تربیت انسان‌ها در بعد اخلاقی است که بر پایه ازدواج مرد و زن، شکل می‌گیرد و با تولید نسل توسعه می‌یابد. زندگی مشترک با داشتن اسوه‌های دینی و چهارچوب‌های اخلاقی در روابط خانوادگی، توفیقی در جهت تکامل و رشد بهتر ارزش‌های اخلاقی در خانواده است، لذا نهاد خانواده از منظر اسلام دارای جایگاه و قداست ویژه‌ای بوده و عاملی موثر در استمرار و تقویت ارزش‌های اخلاقی در میان زوجین است. انسان با آشنایی از رهنمودهای اسلام و رعایت آداب می‌تواند در این زمینه بسیار موثر باشد. پژوهش حاضر با هدف بررسی راهکارهای تقویت اخلاق در کانون خانواده بر مبنای آموزه‌های اسلامی در دو بعد کلامی و غیر کلامی می‌باشد و روش تحقیق به کار رفته به صورت نقلی - و حیانی و با پردازش توصیفی - تحلیلی است. اگر ارزش‌های اخلاقی در بین زوجین تقویت شود افراد را به سوی کمال سوق داده و نقش به‌سزایی در سعادت ابدی او خواهد داشت، از جمله راهکارهای کلامی تقویت اخلاق در روابط زوجین باید‌هایی همچون خطاب با الفاظ زیبا و نیکو سخن گفتن و

*دانش آموخته سطح ۲، مدرسه علمیه حضرت نرجس علیها السلام زاهدان. fayzhbshyry292@gmail.com

**دانش پژوه سطح ۳، گرایش تفسیر و علوم قرآنی، مدرسه علمیه تخصصی حضرت نرجس علیها السلام زاهدان.

a.hosiny.1396@gmail.com

نبایدها شامل ناسپاسی کردن، کینه و تحقیر است و راهکارهای غیر کلامی نیز شامل بایدهایی از جمله احترام متقابل و مهرورزیدن به یکدیگر و نبایدهایی مانند ناسازگاری و بد اخلاقی است.

واژگان کلیدی: اخلاق، تقویت اخلاق، خانواده، اخلاق خانوادگی، روابط زوجین.

مقدمه

۱۲۳

کانون خانواده که اساس آن زن و شوهر هستند؛ با صرف نظر از اینکه بعضی از ضرورت‌ها و مسائل مهم آنان را دور هم جمع می‌کند، باید از پیوندی مقدس و درونی که همان محبت و عشق و علاقه به همدیگر است، برخوردار باشند. در واقع بهترین نوع زندگی، زندگی خانوادگی است و انسان در همه مکان‌ها و زمان‌ها به آن پایبند بوده و محبت در واقع زندگی زناشویی زن و مرد را از حالت پریشانی بیرون می‌آورد و زندگی‌شان را هدف‌دار می‌کند و فقط می‌توان در کانون خانواده از انس و الفت و لذت‌جویی‌های مشروع برخوردار شد و فرزندان پاک و مشروعی را تحویل جامعه داد. تشکیل خانواده دارای حکمت‌ها و دلایل متنوع اخلاقی، دینی و اجتماعی است که رسیدن به آرامش و ایجاد مودت و رحمت بین اعضای خانواده و بالتبع در جامعه از جمله آن‌ها است. از منظر اسلام خانواده، سنگ بنای جامعه انسانی بوده که رعایت اصول اخلاقی به حفظ و استحکام آن کمک می‌کند. قرآن برای سعادت‌مندی خانواده دستورات مفید و برنامه‌های متعددی را فرا روی افراد خانواده قرار داده است که انسان با شناخت آنان و اصلاح روابط و با برنامه‌ریزی دقیق و جامع برای عمل به آنان می‌تواند خانواده‌ای آرمانی را تربیت کند. بنابراین از مهم‌ترین اهداف مقاله آشنایی با بنیادی‌ترین آرمان تشکیل خانواده توسط زوجین می‌باشد که توجه به جایگاه بی‌بدیل اخلاق در زندگی مشترک و ارزش آن در سعادت‌مندی افراد در نظام خلقت است. کانونی که مهم‌ترین و تأثیرگذارترین نهاد اجتماعی بوده و نقش اساسی را در تربیت نسل‌های بعد به عهده دارد و تقویت ارزش‌های اخلاقی از مهم‌ترین عوامل تحکیم زندگی زوجین است. آن‌چه در این پژوهش ارائه شده باعث آگاهی بیشتر افراد در این

زمینه می‌شود تا پاسخ دهد راهکارهای تقویت اخلاقی در روابط زوجین بر مبنای آموزه‌های اسلامی چیست؟ به نظر می‌رسد در آموزه‌های قرآنی و روایی راهکارهای کلامی و غیرکلامی متعددی برای تقویت اخلاق در روابط زوجین مطرح شده است.

پیشینه

با نگاهی به پیشینه روابط زوجین در می‌یابیم که پیشینه ازدواج با آفرینش زن و مرد، هم‌زمان است؛ چنان‌که به گفته قرآن، خداوند، نخستین انسان‌ها را جفت هم آفرید. ازدواج سنت حسنه‌ای است که پیامبر اکرم صلی الله علیه و آله به دفعات به آن اشاره کرده‌اند و در طول تاریخ نیز، پیوسته به عنوان سنتی پسندیده مورد توجه بوده است و به علت اهمیت آن، کتاب‌ها و پژوهش‌هایی نیز در این راستا نوشته و تحقیق‌هایی ارائه شده که به برخی از آن‌ها اشاره می‌شود.

مقاله «پیامبر اعظم صلی الله علیه و آله و همسررداری مطلوب راه‌کارها و آسیب‌ها» از صالحی (۱۳۸۵) که در آن به اهداف زندگی مشترک و وظایف شوهر نسبت به همسر و عوامل مهرورزی و کانون‌ها و زمینه‌های ظهور مهر و محبت در خانواده و روابط زوجین اشاره نموده، اما پژوهش حاضر قصد دارد راهکارهای تقویت اخلاق کلامی یا غیرکلامی زمینه‌ساز تعالی زوجین در خانواده را مورد کنکاش قرار دهد.

مقاله «نقش اخلاق اسلامی در رساندن انسان به کمال» از خارستانی و همکاران (۱۳۹۲) که نویسندگان به اهمیت و جایگاه اخلاق در اسلام و نقش اخلاق در زندگی فردی و اجتماعی از منظر قرآن کریم و همچنین به انگیزه‌های دستیابی افراد به کمال را ذکر کرده‌اند، اما پژوهش حاضر بناست به راهکارهای

تقویت اخلاق بین همسران پردازد.

همچنین مقاله «نقش اخلاق در بهبود زندگی» از الهامی (۱۳۷۴ش) که نویسنده بیان می‌کند اگرچه هدف اصلی حسن خلق، منافع مادی و دنیوی نیست، اما از نقش بی‌بدیل اخلاق در سعادت افراد در زندگی دنیا نیز نمی‌توان چشم پوشید. سپس به نقش آن در ابعاد مختلف زندگی از جمله مسایل اقتصادی اشاره می‌نماید. پژوهش قصد دارد راهکارهای تقویت اخلاق را در ابعاد کلامی و گفتاری در روابط زوجین مورد بررسی قرار دهد.

۱۲۵

مفهوم‌شناسی

قبل از ورود به بحث لازم است مفاهیم کلیدی تحقیق و تعریفی را که در پژوهش مدنظر است ارائه شود که در این جا مفاهیم اخلاق، راهکارهای اخلاقی، تقویت اخلاق، روابط زوجین مورد بررسی قرار خواهد گرفت.

اخلاق

اخلاق به معنای «خوی، سرشت، سیرت» (دهخدا، ۱۳۷۳ش، ج ۶، ص ۸۱۳۸) «طبع، سجیه، عادت» (طریحی، ۱۳۷۵ش، ج ۵، ص ۱۵۶) پیدایش و ایجاد چیزی به کار می‌رود (راغب اصفهانی، ۱۳۷۴ش، ج ۴، ص ۵۲۸)؛ بنابراین خلق با توجه به معنای لغویش نوعی عادت کردن است که در اثر آن عادت، فرد زندگی می‌کند.

اصل «خلق» اندازه‌گیری تدبیر نظم مستقیم و استوار در امور است. این واژه در معنای نوآفرینی و ایجاد چیزی بدون اینکه آن چیز سابقه‌ی وجود داشته باشد،

نیز به کار می‌رود. در واقع ویژه قوا و سجایائی است که با فطرت و دید دل درک می‌شود. هم فضائل و بهره‌هائی است که انسان با اخلاقیات کسب می‌کند (راغب اصفهانی، ۱۳۷۴ ش، ج ۴، ص ۱۳۲)؛ یعنی تمامی صفات نفسانی که منشأ کارهای پسندیده یا ناپسند است، چه آن صفت به صورت پایدار و راسخ باشد و چه ناپایدار و زودگذر (یحیایی، ۱۳۸۳ ش، ص ۲۵) بنابراین خلق همان صفاتی است که در اثر تکرار در وجود انسان به حالت ملکه نفسانی می‌شود.

زوجین

زوج در لغت به معنای جفت و صنف است. به هردو قرین از مذکر و مؤنث در همه موجودات که ازدواج یافته‌اند، اطلاق می‌گردد (قرشی بنایی، ۱۴۱۲ ق، ج ۳، ص ۱۸۵)

یکی از اسرار عجیب خلقت، نرو مادگی موجودات است. اگر در حیوان و گیاه این واقعیت وجود نداشت هیچ یک چیز، دو چیز نمی‌شد و جای از بین رفته‌ها پر نمی‌گردید و تولید و تکثیر مطلقاً معنایی نداشت ولی خداوند با این وسیله نقص عالم را جبران و آن را پیوسته بسوی کمال می‌راند (قرشی، ۱۳۰۷ ق، ج ۳، ص ۱۸۶). زوج به هر یک از دو همسر، مرد و زن و همچنین به هردو جفتی، چه در مزاجت و یا هردو چیزی که با یکدیگر شبیه یا همانند باشند، خواه شباهتی یکسان و یا ناهمسان باشد باز هم آن‌ها را زوج گویند (راغب اصفهانی، ۱۳۷۴ ش، ج ۲، ص ۱۵۸)

بنابراین زوجیت یکی از ابزار تحکیم روابط عاطفی است که باعث انس و الفت میان زن و شوهر در زندگی مشترک می‌شود.

۱. راهکارهای کلامی تقویت اخلاق در روابط زوجین

از جمله مباحثی که می‌توان به عنوان راهکارهای کلامی تقویت اخلاق در روابط زوجین ارائه داد، بایدها و نبایدهایی است که در ذیل به اهم آنها پرداخته خواهد شد.

۱-۱. بایدهای کلامی تقویت اخلاق در روابط زوجین

مهم‌ترین بایدهای تقویت اخلاق در روابط زوجین، خطاب با الفاظ زیبا، استفاده از سخن شیرین است که در ادامه به شرح و تفصیل بیان خواهند شد.

۱-۱-۱. خطاب با الفاظ زیبا

از عوامل مهم تحکیم پایه‌های روابط زوجین و تداوم زندگی، محبتی است که در پی ارتباط همسران با یکدیگر هنگام خطاب با الفاظ زیبا ایجاد می‌شود و در این جا اشاره خواهد شد.

همه افراد از جمله همسران موظف هستند در زندگی، یکدیگر را با احترام و الفاظ نیکو خطاب کنند و از به کار بردن الفاظ زشت و نادرست که باعث سردی در روابط شده، خوداری کنند و همسران به طریق اولی برای ایجاد روابط عاطفی در زندگی مشترک باید از کلام زیبا در هنگام خطاب هم استفاده کرده تا کانون گرم خانواده در معرض آسیب‌های روحی قرار نگیرد.

همان‌طور که خداوند می‌فرماید: «وَلَا تَنَابَرُوا بِاللُّقَابِ بِئْسَ الْإِسْمُ الْفُسُوقُ بَعْدَ الْإِيمَانِ؛ بِالْقَابِ زُشْتِ وَ نَآپِسَنَدِ یَکدِیْگَر رَا یَاد نَکَنِید بَسِیَار بَد اَسْت کِه بَر کَسِی

پس از ایمان نام کفرآمیز بگذارید» (حجرات، آیه ۱۱) در واقع خداوند به مردم می‌گوید که از به کار بردن هرگونه لفظ نازیبا و ناپسند در حق یکدیگر اجتناب کنید و یکدیگر را آن‌گونه که شایسته است، صدا بزنید، این کار باعث محبت و عطف بیشتر بین شما می‌شود. این زن و شوهر هستند که می‌توانند با درست و زیبا صدا زدن یکدیگر و فرزندان صفا و صمیمیت را در خانه ایجاد کنند که این خود باعث محکم‌تر شدن پیوند بین اعضای خانواده می‌شود. بنابراین یکی از بهترین راه‌های توجه به همسر، خطاب او در کلام به گونه‌ای که او دوست دارد. در این زمینه حضرت علی علیه السلام می‌فرماید: «أَجْمَلُوا فِي الْخُطَابِ تَسْمَعُوا جَمِيلَ الْجَوَابِ؛ سخن گفتن با دیگران را زیبا کنید تا پاسخ زیبا از آنان بشنوید» (تمیمی آمدی، ۱۴۱۰ق، ص ۱۵۸) در واقع حضرت می‌خواهند بگویند که نه تنها با همسر بلکه با دیگران هم باید زیبا و پسندیده سخن گفت. بنابراین زن و شوهر باید بدانند که چگونه و با چه الفاظی یکدیگر را صدا و با هم صحبت کنند؛ چرا که این خطاب با الفاظ زیبا که به نوعی پیوندی کلامی میان همسران است به خصوص در میان اطرافیان باعث انس و مودت بیشتر زوجین می‌شود.

۱-۲-۱. استفاده از سخن نیکو

یکی دیگر از بایدهای کلامی جهت تقویت اخلاق در روابط زوجین، نیکو سخن گفتن است. از آن جایی که بیشتر اختلافات در کانون خانواده از عدم ارتباط صحیح کلامی ناشی می‌شود و در ارتباط کلامی نوع و لحن بیان کلمات دارای اهمیت بسیاری است، در ادامه به آن پرداخته خواهد شد. از تأکیدهای فراوان قرآن در مهارت‌های کلامی برای تقویت اخلاق در روابط

زوجین، می‌توان به اهمیت آن پی برد که سخن نیکومی تواند یک فضای متشنج را به خوبی مدیریت کند، نگذارد که آثار تخریبی آن در فضاها و زمان‌های دیگر گسترده شود. سخن نیکو از فضائل است که در تحکیم روابط بین زوجین بسیار مؤثر است (بانکی پور فرد، ۱۳۹۴ ش، ص ۱۳۵ و ۱۳۶). آن جایی که خداوند در برخورد با فرعون به حضرت موسی علیه السلام و برادرش هارون علیه السلام می‌فرماید: «قَوْلًا لَهُ قَوْلًا لَيْبًا لَعَلَّهُ يَتَذَكَّرُ أَوْ يَخْشَى؛ با او (فرعون) به نرمی سخن بگویند شاید متذکر شود یا بترسد» (طه، آیه ۴۴)؛ در واقع خداوند به دو پیامبر خود دستور می‌دهد که با او به نرمی سخن بگویند، زیرا که سخن نرم زودتر به دل انسان می‌نشیند و سخن او را می‌پذیرد، منتهی اگر فرعون نپذیرفت به این دلیل بود که نمی‌خواست به خداوند ایمان بیاورد.

امروزه زوجین از طریق ارتباط صحیح کلامی در بعد اخلاقی بسیاری از مشکلات یکدیگر را حل، در زندگی زناشویی می‌توانند برای رسیدن به بسیاری از اهداف خود از طریق کلام در قالب نرم سخن گفتن دست یابند؛ چراکه کلمات بار روانی زیادی را در روح و روان شنونده دارند، پیامبر گرامی صلی الله علیه و آله در این زمینه می‌فرماید: «الْكَلِمَةُ الطَّيِّبَةُ صَدَقَةٌ؛ سخن نیکو صدقه است» (نراقی، بی‌تا، ص ۳۸۱)؛ یعنی فرد در بسیاری از سخنان زیبایی که به همسر خود می‌گوید، نیت صدقه کند اجرش بیشتر می‌شود و در واقع پیامبر صلی الله علیه و آله می‌خواهد مقام والای نیکو سخن گفتن را یادآور شوند.

بنابراین یکی از راهکارهای کلامی تقویت اخلاق در زندگی مشترک بین زوجین، آراستگی به فضائلی همچون سخن شیرینی است که همسران با کاربرد آن می‌توانند کانون خانواده را از هر ناآرامی نجات دهند و روابطی سرشار از عشق و

علاقه داشته باشند تا هم آرامش خودشان و هم دیگر اعضای خانواده تضمین شود؛ زیرا کلمات خوشایند حس زیبایی را به طرف مقابل هدیه می‌دهند.

۱-۳-۱. دلجویی از همسر

دلجویی از همسریکی از راه‌های ابراز محبت و تقویت اخلاق در زندگی مشترک برای زوجین است که با نگاه ویژه همسران نسبت به هم و توجه به مسائل و مشکلات یکدیگر، به ایجاد عشق و محبت می‌انجامد.

آدمی همواره در حال تحول و دگرگونی است. عوامل بیرونی و درونی بسیاری بر انسان تأثیر می‌گذارد یا از وی تأثیر می‌پذیرند. گاهی غمگین و ناراحت، گاهی خوشحال و خندان. گاهی دنیا را همچون بهشتی باصفا و دل‌انگیز و گاهی جهنمی سوزان و ابدی می‌بیند، در چنین شرایطی به شدت نیازمند هم‌دل و همراهی است تا با وی درد دل کند و با او انس بگیرد. همسران در زندگی مشترک می‌توانند سنگ صبور هم بوده و برای یکدیگر گره‌گشا باشند، حتی اگر همسران نتوانند مسائل یکدیگر را حل کنند، شنیدن سخن و درد و دل کردن نزد یکدیگر به تنهایی، نویدبخش آرامش است و از غم و اندوه روحی و روانی آنان می‌کاهد. محبت و ابراز آن فقط برای دوران خوشی و سرور نیست بلکه شایسته است دامنه و گستره محبت، ناخوشی‌ها و سختی‌ها را نیز پوشش دهد و از رنج و آلام بکاهد (طوسی، ۱۳۹۹ش، ص ۲۶). چه بسا گاهی یکی از همسران در زندگی به دلایلی دچار مشکلات روحی شود، در اینجاست که دلجویی همسران از یکدیگر آرامش و تحکیم روابط عاطفی را نصیب آنان می‌کند (حق شناس، ۱۳۸۸ش، ص ۸۴). بنابراین وقتی همسران زندگی مشترک خود را با صمیمیت آغاز نمودند، لازم

است به فکرتدابیری برای حفظ عشق خود نسبت به همسر باشند. بهترین وسیله‌ی دلجویی در قالب گفتاری است که بر زبان می‌آورند. به زبان آوردن واژگان عاطفی برای دلجویی از همسر، باعث جلب اعتماد همسر در محبت، ایجاد روابط محبت‌آمیز کلامی در تقویت اخلاق همسران نسبت به یکدیگر می‌شود. زمانی که همسر در پی ایجاد محبت به همسرش دلجویی او در سختی‌های روحی باشد علاقه همسرش نسبت به او شدت یافته بدین وسیله اخلاق در روابط آنان تقویت می‌شود.

۲-۱. نیاید‌های کلامی تقویت اخلاق در روابط زوجین

از جمله مهم‌ترین نیاید‌های کلامی تقویت اخلاق در روابط زوجین عبارتند از؛

۱-۲-۱. ناسپاسی کردن در کلام

با وجود اهمیت سپاس‌گزاری، اما گاهی همسران از این مهارت برای تقویت اخلاق در روابط خود غفلت می‌کنند که این مسئله مشکلات فراوانی را برای روابط زوجین در زندگی مشترک آنان به وجود می‌آورد، به‌گونه‌ای که ممکن است به ایجاد تنش در روابط همسران دامن زند. بدین بیان که زن بیشتر به محبت شوهر نیاز دارد و مرد به سپاس‌گزاری زن. از این رو، در صورت عدم ارضای خواست روحی و یا واکنش متعارض با آن از سوی زن، علاقه مرد به زن آسیب دیده و به تدریج بنیان خانواده را سست می‌نماید؛ لذا روایات اسلامی، به شدت زنان را از ناسپاسی نسبت به لطف و محبت شوهران نهی کرده‌اند (محمدی ری شهری،

۱۳۸۹ ش، ص ۴۶۹ و ۴۷۰) به طوری که امام صادق علیه السلام می‌فرمایند: «أَيُّ امْرَأَةٍ قَالَتْ لِرِزْقِهَا مَا رَأَيْتُ قَطُّ مِنْ وَجْهِكَ خَيْرًا فَقَدْ حَبِطَ عَمَلُهَا؛ هر زنی که به شوهرش بگوید من هرگز از روی تو، خیری ندیده‌ام اعمالش برباد می‌رود» (ابن بابویه، ۱۳۸۵ ش، ج ۳، ص ۴۴۰). جایگاه سپاسگزاری در زندگی بسیار ارزشمند است به گونه‌ای که اگر زن ناسپاسی کند، علاوه بر اینکه در دنیا مهر و محبت همسر خود را از دست می‌دهد در آخرت هم اعمالش تباه می‌شود.

ناسپاسی همسر در کلام از جهت اخلاقی، پیامدهای عمیقی در گسست روابط عاطفی و اخلاقی میان همسران دارد (علی پور، ۱۳۸۸ ش، ص ۱۴۷). بنابراین همسر با سپاسگزاری در کلام می‌تواند خود را به فضائل اخلاقی آراسته نماید و این خود باعث ایجاد مهر، محبت و آرامش زوجین است.

۱-۲-۲. منت نهادن بر شوهر

اخلاق به عنوان یکی از نیازهای ضروری زوجین در خانواده، همواره باعث آرامش آن‌ها می‌شود که یکی از راهکارهای تقویت اخلاق در روابط زوجین، پرهیز از منت نهادن همسر بر دیگری است. در شماری از روایات این برخورد به شدت محکوم شده است (محمدی ری شهری، ۱۳۸۹، ص ۴۷۱). پیامبر خدا صلی الله علیه و آله در این زمینه می‌فرماید:

لَوْ أَنَّ جَمِيعَ مَا فِي الْأَرْضِ مِنْ ذَهَبٍ وَ فِضَّةٍ حَمَلَتْهُ الْمَرْأَةُ إِلَى بَيْتِ زَوْجِهَا ثُمَّ صَرَبَتْ عَلَى رَأْسِ زَوْجِهَا يَوْمًا مِنَ الْأَيَّامِ، تَقُولُ: «مَنْ أَنْتَ؟ إِنَّمَا الْمَالُ مَالِي» حَبِطَ عَمَلُهَا وَ لَوْ كَانَتْ مِنْ أَعْبِدِ النَّاسِ، إِلَّا أَنْ تَتُوبَ وَ تَرْجِعَ وَ تَعْتَدِرَ إِلَى زَوْجِهَا؛ اگر همه طلا و نقره‌های روی زمین را زن، به خانه شوهرش ببرد، سپس روزی از روزها بر سر او بزند و بگوید تو کیستی؟ این

دارایی، مال من است اعمالش برباد می‌رود، اگرچه از عابدترین مردمان باشد، مگر آن‌که توبه کند و از سخنش برگردد و از شوهرش پوزش بخواهد (طبرسی، ۱۴۱۲ق، ج ۱، ص ۲۰۲).

انسان با منت گذاشتن، اجر نیکوکاری خودش را از بین برده و ضایع می‌کند (تمیمی آمدی، ۱۴۱۰ق، ص ۸۴). بنابراین آراستگی کلام به فضائل اخلاقی در روابط زوجین هم شیرینی دنیوی و هم پاداش اخروی برای همسران به دنبال دارد.

۳-۲-۱. تحقیر کردن با کلام

تحقیر همسریا مسخره کردن او، از مهم‌ترین رذایل اخلاقی است که تقویت اخلاق را بین زوجین خدشه دار می‌کند. تحقیر کردن همسریک مسئله عمیق و ریشه‌دار در روابط زوجین است که آسیب‌های جبران‌ناپذیری را از جمله کمبود اعتماد به نفس، سردی روابط عاطفی و از بین رفتن صمیمیت میان زوجین را به وجود خواهد آورد.

چنانچه رسول گرامی ﷺ می‌فرماید: «مَنْ أَهَانَ خَمْسًا خَسِرَ خَمْسًا: مَنْ اسْتَخَفَّ بِالْعُلَمَاءِ خَسِرَ الدِّينَ... وَمَنْ اسْتَخَفَّ بِالْأَقْرَبَاءِ خَسِرَ الْمُرُوءَةَ، وَمَنْ اسْتَخَفَّ بِأَهْلِهِ خَسِرَ طَيْبَ عَيْشِهِ؛ هر کس پنج نفر را خوار بشمارد، پنج چیز را از دست می‌دهد: هر کس علما را خوار بشمارد دین را از دست می‌دهد...؛ هر کس خویشاوندان را خوار بشمارد مروت را از دست می‌دهد و هر کس خانواده‌اش را خوار بشمارد خوشی زندگی‌اش را از دست می‌دهد» (محمدری شهری، ۱۳۸۹، ج ۱، ص ۴۲۸) در واقع طبق گفته رسول خدا ﷺ انسان حق مسخره کردن هیچ گروهی را ندارد؛ زیرا با مسخره کردن دیگران اثرات منفی آن را در زندگی خواهد دید.

اگر زن و شوهر بخواهند مدام در حال سخره گرفتن یکدیگر باشند نه تنها به مرور زمان علاقه بین آن‌ها کم شده، بلکه آرامش خود را نیز در زندگی از دست می‌دهند. چه بسا برخی زندگی‌ها به دلیل سخره و تحقیر طرف مقابل به جدایی کشیده می‌شود.

۲. راهکارهای غیرکلامی تقویت اخلاق در روابط زوجین

راهکارهای غیرکلامی تقویت اخلاق در روابط زوجین نیز باید‌ها و نبایدهایی دارد که در ادامه به مهم‌ترین آن‌ها اشاره خواهد شد.

۱-۲. باید‌های غیرکلامی تقویت اخلاق در روابط زوجین

از جمله باید‌هایی که تقویت اخلاق در روابط زوجین را ثمر می‌دهد؛ احترام متقابل، مهرورزی، وفای به عهد و پیمان، اصلاح تغذیه است.

۱-۱-۲. احترام متقابل

یکی از عوامل تحکیم و تقویت اخلاق در خانواده، احترام متقابل بین زن و شوهر به صورت غیرکلامی است. با این توضیح که، احترام متقابل، از اصول بنیادین همسرمداری است. زن و مردی موفق هستند که احترام به همسر را بر خود امری لازم بدانند، زیرا تعهدی که زوجین در قبال یکدیگر دارند، هنگامی تقویت می‌شود که قدردانی خود را در مقابل هم ابراز و اثبات کنند (خطیب، ۱۳۹۶ش، ص ۲۶۸).

زیباترین جلوه همسرمداری احترام متقابل زوجین به یکدیگر در روابط خانوادگی و در میان دیگران است که هرچه این ارتباط غیرکلامی با قدرت بیشتری

لحاظ شود، قطعاً آثار تربیتی بیشتری بر تقویت اخلاق خواهد داشت و از سوی دیگر از بسیاری اختلافات پیشگیری خواهد کرد (کابلی، ۱۳۹۹، ص ۶۹). بی تردید احترام متقابل بین زن و شوهر به دلیل نقش اساسی که در سلامت و تعالی خانواده دارند بیشتر مورد تأکید است (محمدی ری شهری، ۱۳۸۹ ش، ص ۳۹۴) همان طور که در قرآن کریم خداوند می فرماید: «عَاشِرُوهُنَّ بِالْمَعْرُوفِ؛ و با زنانتان به خوبی رفتار کنید» (نساء، آیه ۱۹) آیه بیان گر این مطلب است که هر مردی باید با همسر خود طوری رفتار کند که از نظر شرع و عرف قابل قبول باشد تا رفتار او با ظاهر کلام الهی مطابقت داشته باشد.

احترام متقابل به معنای انتقاد نکردن و خودمحور بودن نیست؛ اتفاقاً گاهی نیاز است که زن و شوهر از یکدیگر انتقاد منطقی و به جا داشته باشند. در این زمینه حضرت علی علیه السلام می فرمایند: «الْإِفْرَاطُ فِي الْمَلَامَةِ يُشَبُّ نِيزَانَ اللَّجَاجَةِ؛ زیاده روی در سرزنش کردن، آتش لجاجت را شعله ور می سازد» (ابن شعبه حرانی، ۱۴۰۴ق، ص ۸۴)؛ یعنی در زندگی زناشویی انتقاد زمانی که از حد خود تجاوز کند دیگر نه تنها فایده ای ندارد؛ بلکه موجب کینه و ناراحتی و لجبازی می شود.

احترام گذاشتن به همسر به معنای حمایت از او و حفظ شخصیت خویشتن است که همان نیاز به انصاف داشتن فرد مقابل است (زاهد پور، ۱۳۹۶ ش، ص ۹۲)

بنابراین هریک از زن و شوهر در زندگی مشترک، با مقید کردن خود به احترام متقابل، زندگی سرشار از عشق، علاقه و محبت خواهند داشت.

۲-۱-۲. مهرورزی

یکی دیگر از راهکارهای غیرکلامی تقویت اخلاق در میان زوجین «مهرورزیدن» است. اسلام؛ این آیین پاک الهی بر مهرورزی پافشاری شگفتی دارد، زیرا اثرش از امور دیگر بیش‌تر و سریع‌تر است (انصاریان، ۱۳۸۵، ص ۳۰). از آن‌جا که زن مظهر جمال الهی است، در سرشت خود قابلیت مهرورزیدن و مهربانی را بیش از دیگر اعضای خانواده داراست که اگر این صفت را در روابط خانوادگی با همسر به فعلیت برساند، خیر و تعالی اخلاقی زیادی را در زندگی بر خود و همسرش به ارمغان خواهد آورد (عبدالهی، ۱۳۹۷، ش، ص ۲۰۷).

مهرورزی به همسر باعث تداوم زندگی و پیوند میان زن و شوهر می‌شود. آن‌جا که زن نسبت به مرد نیاز بیشتری به ابراز احساسات همسر دارد، وظیفه مرد است که این نیاز را تأمین کند (محمدی ری شهری، ۱۳۸۹، ش، ص ۳۸۰) پیامبر گرامی اسلام صَلَّى اللهُ عَلَيْهِ وَسَلَّمَ در این زمینه می‌فرماید: «قَوْلُ الرَّجُلِ لِلْمَرْأَةِ إِنِّي أُحِبُّكَ لَا يَذْهَبُ مِنْ قَلْبِهَا أَبَدًا؛ این سخن مرد به زن که: «دوستت دارم» هرگز از دل زن، بیرون نمی‌رود» (کلینی، ۱۴۰۷، ج ۵، ص ۵۶۹؛ فیض کاشانی، ۱۴۰۶، ج ۲۲، ص ۷۷۲؛ حر عاملی، ۱۴۱۴، ج ۵، ص ۱۴۴)؛ این جمله دل زن را تسخیر نموده تا در سختی‌ها مقاوم شود و انعکاس آن را به مرد برگرداند.

عشق و محبت زن و شوهر یک هدیه الهی است، همان‌طور که خداوند در قرآن کریم می‌فرماید: «وَجَعَلَ بَيْنَكُمْ مَوَدَّةً وَرَحْمَةً؛ و بین شما محبت و مهربانی قرارداد» (روم، آیه ۲۱). زن و شوهر باید قدر این نعمت و رحمت الهی را بدانند تا زندگی سرشار از عشق و علاقه داشته باشند (بانکی پور فرد، ۱۳۹۲، ص ۱۷۵). بنابراین اگر بین زن و شوهر عشق و علاقه و ابراز محبت باشد یک خانواده

موفق می‌شوند و همیشه دارای نشاط و سلامت روحی و جسمی هستند.

۲-۱-۳. وفای به عهد و پیمان

وفای به عهد و پایبندی به آن از جمله راهکارهای غیرکلامی تقویت اخلاق است که در پیوند و تحکیم روابط زناشویی تأثیر بسزایی دارد. یکی از انتظاراتی که زوجین از یکدیگر دارند آن است که به عهدهای خود وفا کنند. خداوند در قرآن کریم می‌فرماید: «أَوْفُوا بِالْعَهْدِ إِنَّ الْعَهْدَ كَانَ مَسْئُولًا؛ همه به عهد خود باید وفا کنید که البته از عهد و پیمان سؤال خواهد شد» (اسراء، آیه ۳۴). وفای به عهد در زندگی خانوادگی و روابط حاصل از آن بسیار مهم و حیاتی است. افراد بدقول در میان اعضای خانواده جایگاه تثبیت شده‌ای ندارند و کمتر مورد اعتماد قرار می‌گیرند. در این زمینه حضرت علی علیه السلام می‌فرماید: «مَا أَتَقَنَ بِاللَّهِ مَنْ لَمْ يَتَعَ عَهْدَهُ؛ کسی که به پیمان‌هایش عمل نمی‌کند به خداوند یقین ندارد» (واسطی، ۱۳۷۶ش، ص ۴۷۶؛ نوری، ۱۴۰۸ق، ج ۱۱، ص ۲۰۱) وفای به پیمان را از بزرگی و شرافت آدمی شمرده؛ چراکه انسان بدقول نه خود را می‌شناسد و نه خدا را. بنابراین اگر همسر می‌خواهد علاوه در زندگی خانوادگی موفق و از ارزشمندی و احترام در رابطه با همسر برخوردار باشد باید به این صفت خود را مجهز کند.

۲-۱-۴. اصلاح تغذیه

اصلاح تغذیه و شیوه صحیح زندگی به عنوان بایدهای غیرکلامی تقویت اخلاق بین زوجین می‌تواند تغییراتی را در پیشبرد اصول اخلاقی در امور زندگی مشترک به وجود آورد.

داشتن یک رژیم غذایی مناسب و به سبک دینی در زندگی مشترک نقش مؤثری دارد. قرآن در بیان کلی و فراگیر چنین سخن گفته است: «فَلْيَنْظُرِ الْإِنْسَانُ إِلَى طَعَامِهِ؛ پس باید آدمی، به طعام خود بنگرد» (عبس، آیه ۲۴). در واقع خداوند می‌خواهد به انسان بفهماند که مراقب تغذیه خود باشد؛ یعنی هر چیز حرام و شبهه‌ناکی را نخورد و از آن چه خداوند حلال و طیب قرار داده مصرف کند. در واقع نوع خوراک تأثیر زیادی در جسم و روح انسان می‌گذارد. وقتی روحیه انسان بانشاط باشد جسم انسان هم شاداب می‌شود و این دلیلی بر رفتار بهتر و ارتباط برقرار کردن با دیگران است؛ اما وقتی انسان به تغذیه خود اهمیتی ندهد علاوه بر اینکه روح او از جهت معنوی سالم نیست؛ بلکه بالطبع جسم او هم دچار کسلی و تنبلی می‌شود. در این زمینه پیامبر اکرم صَلَّى اللهُ عَلَيْهِ وَسَلَّمَ می‌فرمایند: «إِيَّاكُمْ وَالْبِطْنَةَ فَإِنَّهَا مَفْسَدَةٌ لِلْبَدَنِ وَ مَوْرَثَةٌ لِلْسَّقِيمِ وَ مَكْسَلَةٌ عَنِ الْعِبَادَةِ؛ از شکم پروری پرهیز کنید، زیرا شکم پروری موجب فساد در بدن و بروز بیماری گردیده و شما را در عبادت کسل و تنبل می‌کند» (قمی، ۱۴۱۴، ج ۵، ص ۲۸۳). بنابراین همه انسان‌ها باید به خوراک خود اهمیت دهند که چه چیزی را بخورند و چه چیزی را نخورند؛ چراکه این تغذیه در خلق و خوی و زندگی تأثیر بسزایی دارد.

بنابراین آن‌چه از این قسمت به دست می‌آید این است که در زندگی مشترک سبک غذایی متناسب با اصول اخلاقی، زندگی سالم‌تر را در بعد جسمی و روحی نصیب زوجین می‌کند.

۲-۲. نبایدهای غیرکلامی تقویت اخلاق در روابط زوجین

از جمله نبایدها در بحث راهکارهای غیرکلامی تقویت اخلاق در روابط

زوجین: ناسازگاری، بد اخلاقی، تحقیر کردن، آزار دادن همسر است که در ادامه مورد بررسی قرار خواهد گرفت.

۲-۲-۱. ناسازگاری

بروز اختلافات زناشویی در صورت عدم مدیریت صحیح در زندگی مشترک باعث آسیب‌های عمیقی در روابط زوجین می‌شود. سازگاری و مدارا کردن یک توانمندی برای همسران است که با پرهیز از خودخواهی و تعصب، در تفاوت‌ها و زمینه‌های اختلاف برانگیز، سازگاری نشان داده و از بروز مشکلات ناشی از عدم سازگاری در روابط خود جلوگیری می‌کنند (خطیب، ۱۳۹۶، ص ۲۶۶). امام علی علیه السلام می‌فرماید: «سُرُّ الزَّوْجَاتِ مَنْ لَا تُؤَاتِي؛ بدترین همسران آن زنی است که سازگار نباشد» (ابن منظور، ۱۴۱۴ق، ج ۱۴، ص ۱۳) در واقع زن ناسازگار باعث ایجاد اختلافات بسیاری می‌شود و شریک وجودی او، علاوه بر همسر و فرزندان، ممکن است به اطرافیان هم کشیده شود.

بهترین راه برای بهتر شدن زندگی زناشویی از بین بردن ناسازگاری است که می‌توان از راه‌های مختلفی این تنش‌ها را به حداقل رساند. در واقع زن و شوهر با داشتن تفاهم و درک متقابل و پوشاندن عیب‌های هم می‌توانند زندگی پر از آرامش ایجاد کنند؛ همان‌طور که خداوند در قرآن کریم می‌فرماید: «هُنَّ لِبَاسٌ لَكُمْ وَأَنْتُمْ لِبَاسٌ لَهُنَّ؛ که آن‌ها جامه عفاف شما و شما نیز لباس عفت آن‌ها هستید» (بقره، آیه ۱۸۷). آری، پوشاندن عیوب یکدیگر علاوه بر رضایت زن و شوهر، موجبات رضایت خداوند را نیز فراهم می‌نماید.

بنابراین یکی از راهکارهای غیرکلامی تقویت اخلاق در میان زوجین، پرهیز از

رذیله اخلاقی ناسازگاری است که با ترک آن سعادت و خوشبختی نصیب همسران خواهد شد.

۲-۲-۲. بد اخلاقی

بد اخلاقی نیز یکی از خصلت‌های ناپسند برای هر زوجی است که مانند دیگر صفات رذیله، آثار سوء آن بر روابط زوجین در زندگی مشترک آشکار می‌شود. بد اخلاقی کردن همسر در زندگی مشترک، خود یکی از زشت‌ترین و قبیح‌ترین بد رفتاری‌ها است که شادی را به غم، دوستی را به دشمنی و نزدیکی را به دوری تبدیل می‌کند (عیسی زاده، ۱۳۹۱ ش، ص ۶۰). انسان بد اخلاق در نزد اهل بیت جزء پرهزینه‌ترین‌ها برای خانواده‌اش محسوب می‌شود (محمدری شهری، ۱۳۸۹ ش، ص ۴۲۹). همان‌طور که حضرت علی علیه السلام می‌فرماید: «مَنْ ضَاقَ خُلُقُهُ مَلَّهْ أَهْلُهُ؛ کسی که بد اخلاق است، خانواده‌اش از او خسته و بیزار می‌شوند» (حرّانی، ۱۴۰۴، ص ۹۷؛ ورام بن ابی فارس، ۱۴۱۰، ج ۲، ص ۴۰)؛ یعنی بد اخلاقی، خود آفتی است که اگر جبران نشود بلای جان همسران می‌شود. بنابراین بد اخلاقی باعث دوری و دل‌سردی میان زوجین می‌شود و راهکار غیرکلامی جهت تقویت اخلاق، مزین شدن به خوش اخلاقی است که آثار مثبتی در زندگی مشترک به همراه خواهد داشت.

۲-۲-۳. نافرمانی از شوهر

نافرمانی کردن زن از شوهر و تن ندادن به خواسته‌های شوهر، از برجسته‌ترین ناپایدهایی است که در روابط زوجین تأثیر منفی دارد و همچنین خود از گناهان

بزرگ است. از نظر رسول خدا ﷺ بدترین زنان کسی است که از لحاظ اخلاقی کینه‌ای و بداخلاق باشد (طبرسی، ۱۳۷۰ ش، ص ۲۵۶)، چنین زنی مستحق عذاب آتش الهی است و زندگی را از آسایش و آرامش دور می‌کند.

درست است که اطاعت بی‌چون و چرا فقط مختص به خداوند متعال است و هیچ‌کس نمی‌تواند دیگری را مجبور به اطاعت کردن نماید، ولی حتی خود خداوند هم در قرآن کریم می‌فرماید: «فَالصَّالِحَاتُ بِمَا حَفِظَ اللَّهُ قَانِتَاتٌ حَافِظَاتٌ لِّلْغَيْبِ؛ پس زنان شایسته فرمان بردارند و در غیاب شوهر حقوق او را حفظ می‌کنند همان‌گونه که خدا حقوق آنان را حفظ کرده است» (نساء، آیه ۳۴). اگر زنی تمام اسرار همسر خود را حفظ و مطیع او باشد خداوند هم او را حفظ می‌کند؛ چنان‌که امام صادق علیه السلام درباره زنان مطیع و زنان نافرمان می‌فرماید: «مَلْعُونَةٌ مَلْعُونَةٌ امْرَأَةٌ تُؤْذِي زَوْجَهَا وَتَعْمَهُ وَ سَعِيدَةٌ سَعِيدَةٌ امْرَأَةٌ تُكْرِمُ زَوْجَهَا وَلَا تُؤْذِيهِ وَ تُطِيعُهُ فِي جَمِيعِ أَحْوَالِهِ؛ ملعون است ملعون، زنی که شوهر خود را بیازارد و او را اندوهگین سازد و خوشبخت است خوشبخت، زنی که شوهرش را اکرام کند و او را نیازارد و در همه احوال مطیع او باشد» (مجلسی، ۱۴۰۳ ق، ج ۱۰۳، ص ۲۵۳)، لذا این زن است که با اطاعت کردن زندگی را شیرین و با مخالفت کردن، زندگی را تلخ می‌کند. بنابراین می‌توان گفت زن فهیم، با درکی درست از ویژگی‌های اخلاقی در زندگی مشترک با همسر خود با به‌کارگیری مطلوب‌ترین روش، کانون خانه را سرشار از مهر و آرامش می‌نماید و در غیر این صورت زندگی تهی از هرگونه مهر و محبت خواهد شد.

۲-۴-۲. آزار دادن همسر

آزار دادن همسر نیز یکی از نایدهای غیرکلامی در تقویت اخلاق میان

زوجین است که عدم رعایت آن زندگی زناشویی را به چالش خواهد کشید؛ زیرا زن، از محیط گرم خانواده خویش به درون خانه‌ای پامی‌نهد که خدمت و محبت در آن دوسویه است. کانونی که باید بامحبت و مودت گرم شود تا یک زندگی عاطفی سالم و یک کانون پرحرارت داشته باشد (محمدی ری شهری، ۱۳۸۹ ش، ص ۴۲۲)، اگر چنین نباشد و زن از جانب همسر مورد آزار قرار گیرد، بنیان خانواده سست خواهد شد. همان‌طور که حضرت علی علیه السلام می‌فرمایند: «إِنَّهُمْ أَمَانَةُ اللَّهِ عِنْدَكُمْ فَلَا تُضَارُّوهُمْ وَلَا تَغْضَبُوهُمْ؛ آنان امانت خدا در نزد شما هستند؛ بنابراین به آنان گزند نرسانید و با ایشان بدرفتاری نکنید» (مجلسی، ۱۴۰۳ ق، ج ۱۰، ص ۲۴۹). حضرت اشاره به جایگاه و منزلت زن در زندگی زناشویی دارد که در آن مرد حق ندارد هر ظلمی را در حق او روا کند.

در روایات دیگری وارد شده که اگر مردی به زنی ظلم کند و او را بیبازارد، طوری که آن زن راضی شود که با بخشیدن مهریه خود فقط خود را از این زندگی نجات دهد و جان خود را آزاد کند، خداوند برای آن مرد به مجازاتی کمتر از آتش رضایت نمی‌دهد (مجلسی، ۱۴۰۳، ج ۷۶، ص ۳۶۵).

در آموزه‌های روایی از افرادی که خانواده خود را کتک نمی‌زنند و در حق آنان ظلم نمی‌کنند بلکه به آنان محبت می‌ورزند، بهترین امت رسول خدا صلی الله علیه و آله یاد شده‌اند (طبرسی، ۱۳۷۰ ش، ص ۴۶۸). بنابراین مرد باید به فکر خانواده و سلامت جسمی و روحی آنان باشد تا بتواند یک خانواده سالم و بانشاط داشته باشد.

بنابراین، اگر در زندگی همیشه زن و مرد در حال دعوا کردن و مسخره کردن افکار و عقاید و علایق یکدیگر باشند؛ چنین زندگی نه تنها آسایش ندارد بلکه

روی آرامش را هم نخواهند دید و این باعث می‌شود نتوانند فرزندان سالم و بااخلاقی هم تربیت کنند و تحویل جامعه دهند.

نتیجه‌گیری

مهم‌ترین یافته‌های این پژوهش به شرح ذیل است:

۱- مهم‌ترین راهکارهای کلامی تقویت اخلاق در روابط زوجین عبارتند از: بایدهایی همچون خطاب با الفاظ نیکو در زندگی؛ مشترک زوجین حفظ کننده شخصیت بین آنان است و با سخن نیکو گفتن رابطه عاطفی بین آنان تقویت می‌شود، هر کدام از زوجین به وسیله دلجویی از همسر خود و محبت نسبت به او می‌تواند لحظات خوشی را برای او در زندگی محقق کند. البته در این میان نبایدهایی در کلام مانند؛ ناسپاسی کردن که باعث از بین رفتن انس و الفت بین آنان می‌شود و کینه و ناراحتی بین آنان را بیشتر می‌کند و باید گفت زمانی که زوجین به تحقیر کردن یکدیگر در مقابل دیگران می‌پردازند به این وسیله آرامش و خوشبختی آنان از بین خواهد رفت و دیگر علاقه‌ای بین آنان نخواهد ماند.

۲. مهم‌ترین راهکارهای غیرکلامی تقویت اخلاق در روابط زوجین عبارتند از: بایدهای غیرکلامی در میان زوجین مانند؛ احترام متقابل عشق و علاقه بیشتر نسبت به یکدیگر را به ارمغان می‌آورد و با مهرورزی و زوجین به یکدیگر در خانواده می‌توانند آرامش درونی خانواده را به وجود بیاورند و این‌گونه اعتماد بین آن‌ها بیشتر شده و سبب جلب محبت بیشتر می‌شود. تغذیه سالم نیز به دنبال خود، خانواده سالم و با نشاط را به وجود می‌آورد.

نبایدهای غیرکلامی مانند؛ ناسازگاری، آسیب‌های عمیقی هم چون ایجاد

تنش و دوری در زندگی زوجین را به جا می‌گذارد و باعث بروز اخلاق بد در زندگی می‌شود. اما زن با اطاعت و نافرمانی نکردن از همسر می‌تواند زندگی شیرینی را برای همسر خود در خانواده ایجاد کند و این چنین محبت در آن خانواده رشد کرده و باعث ایجاد آرامش و آسایش در کانون خانوادگی آنان می‌شود.

منابع

*قرآن کریم

۱. ابن شعبه حرانی، حسن بن علی (۱۴۰۴ق)، تحف العقول، قم: جامعه مدرسین، چاپ دوم.
۲. انصاریان، حسین (۱۳۸۵)، فرهنگ مهرورزی، محقق: محمد جواد صابریان، قم: دارالعرفان.
۳. الهامی، داود (۱۳۷۴ش)، نقش اخلاق در بهبود زندگی، مجله درس‌هایی از مکتب اسلام، شماره ۵، ص ۱۸-۲۳.
۴. بانکی پورفرد، امیرحسین (۱۳۹۴)، سِر دلبران: عوامل آرامش بخش و نشاط‌آفرین در خانواده، اصفهان: حدیث راه عشق.
۵. تحریری، محمدباقر (۱۳۹۱)، جلوه‌های لاهوتی: شرحی بر زیارت جامعه کبیره، تهران: سبحان.
۶. حق شناس، حمیدرضا (۱۳۸۸)، اخلاق اجتماعی در صحیفه سجاده، قم: دفتر عقل.
۷. خارستانی، اسماعیل؛ سیفی، فاطمه؛ منافی شرف آباد، کاظم (تابستان ۱۳۹۲)، نقش اخلاق اسلامی در رساندن انسان به کمال، مجله: اخلاق و حیانی، شماره ۴، ص ۱۶۱-۲۱۶.
۸. خطیبی، مهدی (۱۳۹۶)، مهارت‌های زندگی، قم: دارالحدیث.
۹. زاهد پور، بتول (۱۳۹۶)، افزایش محبت بین همسران: راه‌کارها و شیوه‌ها از منظر اسلام و روان‌شناسی، قم: موسسه بوستان کتاب.
۱۰. طوسی، اسدالله (۱۳۹۹ش)، دوستت دارم همسر عزیزم: روش‌های محبت ورزی به همسر در نگاه اهل بیت علیهم‌السلام، قم: قدس.

۱۱. علی پور، زهرا (۱۳۸۸)، اخلاق زندگی (۱): مجموعه متن‌های برنامه‌ای برای گروه‌های خانواده و اجتماعی، قم: دفتر عقل.
۱۲. عبدالهی، عباس (۱۳۹۷ش)، میثاق مهر و ماه: مهارت‌های ایجاد نگرش توحیدی به پیوند همسری، اصفهان: قباست.
۱۳. عمید، حسن (۱۳۸۸)، فرهنگ لغت عمید، تهران: فرهنگ نما.
۱۴. عیسی زاده، عیسی (۱۳۹۱ش)، خانواده قرآنی (ویژگی‌ها و وظایف اعضای آن)، قم: موسسه بوستان کتاب.
۱۵. کابلی، سید علی آقای (۱۳۹۹ش)، دلبری دلبران (مهارت‌های همسراری از منظر استاد قرائتی)، اصفهان: مهرستان.
۱۶. معین، محمد (۱۳۸۶)، فرهنگ لغت معین، تهران: زرین.
۱۷. محمدی ری شهری، محمد (۱۳۸۹ش)، تحکیم خانواده از نگاه قرآن و حدیث، مترجم: حمیدرضا شیخی، قم: موسسه علمی فرهنگی دارالحدیث.
۱۸. نوری، حسن (۱۳۸۱ش)، فرهنگ بزرگ سخن، تهران: ناشر سخن.
۱۹. ابن بابویه، محمد بن علی (۱۴۱۳ش)، من لا یحضره الفقیه، قم: ناشر: انتشارات اسلامی وابسته به جامعه مدرسین حوزه علمیه قم.
۲۰. ابن منظور، محمد بن مکرم (۱۴۱۴ق)، لسان العرب، محقق جمال الدین میردامادی، بیروت: دارالفکر للطباعة والنشر والتوزیع - دارصادر.
۲۱. ابی فراس، مسعود بن عیسی ورام (۱۴۱۰ق)، مجموعه ورام، قم: مکتبه فقیه.
۲۲. تمیمی آمدی، عبدالواحدین محمد (۱۴۱۰ق)، غررالحکم و دررالکلم، قم: دارالکتاب الاسلامی.
۲۳. _____ (۱۳۶۶ش)، تصنیف غررالحکم و دررالکلم، قم: دفتر تبلیغات ایرانی.

۲۴. حرّ عاملی، محمد بن حسن (۱۴۰۹ق)، وسائل الشیعه، قم: موسسه آل البيت
عَلَيْهِمُ السَّلَامُ.
۲۵. _____ (۱۴۱۴ق)، هدايه الامه الى احكام الائمه عَلَيْهِمُ السَّلَامُ، مشهد: آستانه الرضويه
المقدسه، مجمع البحوث الاسلاميه.
۲۶. حرّانی، حسن بن علی ابن شعبه (۱۴۰۴ق)، تحف العقول، قم: جامعه
مدرسين.
۲۷. خوانساری، آقا جمال (۱۳۶۶ش)، شرح غررالحکم و دررالکلم، تهران: دانشگاه
تهران.
۲۸. راغب اصفهانی، حسین بن محمد (۱۳۸۸ش)، ترجمه و تحقیق مفردات
الفاظ قرآن، تهران: مرتضوی.
۲۹. طبرسی، حسن بن فضل (۱۴۱۲ق)، مکارم الاخلاق، قم: الشریف الرضی.
۳۰. طریحی، فخرالدین (۱۳۶۲ش)، مجمع البحرين، تهران: مرتضوی.
۳۱. فیض کاشانی، محمد حسن بن شاه مرتضی (۱۴۰۶ق)، الوافی، اصفهان:
کتابخانه امام امیرالمومنین علی عَلَیهِ السَّلَامُ.
۳۲. قرشی، علی اکبر (۱۳۰۷ش)، قاموس قرآن، تهران: دارالکتب الاسلامیه.
۳۳. قمی، عباس (۱۴۱۴ق)، سفینه البحار، قم: اسوه.
۳۴. کلینی، محمد بن یعقوب (۱۴۰۷ق)، اصول الکافی، تهران: دارالکتب
الاسلامیه.
۳۵. لیثی واسطی، علی بن محمد (۱۳۷۶)، عیون الحکم والمواعظ، محقق
حسین حسنی بیرجندی، قم: دارالحدیث.
۳۶. مجلسی، محمد باقر، (۱۴۰۳ق)، بحار الانوار، بیروت: دار الإحياء التراث
العربی.

۳۷. _____ (۱۴۰۴ق)، مرآة العقول فی شرح اخبار آل الرسول، تهران: دارالکتب الاسلامیه.
۳۸. مجلسی، محمدتقی بن مقصود علی (۱۴۰۶ش)، روضه المتقین فی شرح من لایحضره الفقیه، قم: موسسه فرهنگی اسلامی کوشا نیوز.
۳۹. مشکینی، علی (۱۳۹۲ش)، المواعظ العددیه، ترجمه سیدمرتضی موسوی قافله باشی، قم: موسسه علمی فرهنگی دارالحديث.
۴۰. نراقی، مهدی (بی تا)، جامع السعادات، ترجمه دکتر سید جلال الدین مجتبری، بیروت: اعلمی.
۴۱. نوری، حسین بن محمد تقی (۱۴۰۸ق)، مستدرک الوسائل و مستنبط المسائل، قم: موسسه آل البيت علیهما السلام.

